

ISPRAVA KRALJA MILUTINA ZA MANASTIR SV. GEORGIJA — PRILOG POZNAVANJU DRUŠTVA U SRPSKOJ DRŽAVI XIV. STOLJEĆA

Lujo Margetić

1. Kosovska je bitka u turskom nadiranju i osvajanju jugoistočne Evrope nesumnjivo imala određeno mjesto. O samoj će kosovskoj bici, vjerujemo, svoje znanstveno viđenje dati ovaj i drugi znanstveni skupovi kojima se obilježava njezina 600. obljetnica. U ovome ćemo kratkom izlaganju pokušati iznijeti neke svoje teze o društvenom uređenju srpske države Nemanića, u prvom redu na osnovi podataka iz isprave kralja Milutina iz 1299—1300. godine sastavljene u korist manastira Sv. Georgija — Gorga Skopskoga. Tu smo ispravu uzeli kao glavnu podlogu svojih analiza zato što su njezini podaci vrlo bogati i što oni dosad u nekim svojim aspektima nisu po našem mišljenju bili ispravno interpretirani. Usto, ne treba smetnuti s uma da je upravo u to doba srpski kralj Milutin premjestio svoju prijestolnicu u osvojeno Skopje i time dao nov poticaj širenju i jačanju srpske države koja je svoj vrhunac doživjela sredinom XIV. stoljeća, da bi nakon toga u drugoj polovici istoga stoljeća doživjela teške poraze od Turaka. Isprava je osobito prikladna za analize još i zato što stoji u najužoj vezi sa sačuvanim privilegijem bugarskog cara Konstantina Asena, izdanim oko 1265. godine. Milutinova se isprava nasreću sačuvala na Svetoj gori u Hilandaru s razloga što je srpski velikaš Vuk Branković darovao Hilandaru 1376—1377. manastir Sv. Georgija. Iz bogatog sadržaja Milutinove isprave uzet ćemo u razmatranje samo nekoliko pitanja što se odnose na problematiku feudalizma u Srbiji koja je daleko od toga da bi bila na zadovoljavajući način razriješena. S pravom je Vladimir Mošin (Spomenici za srednevekovnata i ponovata istorija na Makedonija, tom I, Skopje 1975, str. 162) još ne tako davne 1975. godine istaknuo da su feudalno-politički odnosi u Srbiji i Bugarskoj ostali još u velikoj mjeri magloviti. Zbog krajnje ograničenosti prostora koji nam stoji na raspolaganju prinuđeni smo izostaviti podrobnije navođenje vrela i literature i ograničiti se samo na ono najbitnije. Potpuniju i širu znanstvenu obradu i aparaturu pripremili smo na drugom mjestu.

Pod feudalnim poretom misli se — sažeto rečeno — bilo na onu socijalno-ekonomsku formaciju društva u kojoj feudalac izvanekonomskom prinudom dobiva od kmetova rentu u raznim oblicima, dakle na odnos, kako se to obično kaže, vladajuće i eksploatirane klase, bilo na društveni

poredak, u kojem je vrhovništvo podijeljeno na veći broj subjekata unutar vladajućeg sloja, hijerarhijski međusobno povezanih osobnim odnosima vjernosti i međusobnim pravima i dužnostima, s time da je organizacija glavnog dijela vladajućeg sloja vojnička. Dakle u ovom drugom aspektu riječ je o odnosima unutar vladajuće skupine.

2. Što se tiče prvog odnosa, tj. položaja podređenih društvenih slojeva, u našoj se pravno-povijesnoj literaturi kao dokaz za postojanje stanovitog malog broja slobodnih nezavisnih ljudi u srednjovjekovnoj Srbiji navodi član 45. Milutinove isprave, u kojem se, kako se to tvrdi (vidi npr. D. Janković, Istorija države i prava feudalne Srbije, Treće izdanje, Beograd 1961, str. 24) odobrava igumanu da na svoje vlastelinstvo naseljava »slobodne, nezavisne« ljudi. Najbrojniji stalež, meropsi bio je, kaže se dalje (op. cit., str. 32) vezan za zemlju i nije imao osobne slobode i slobode kretanja, što proizlazi iz Nemanjine povelje Hilandararu, Dušanova zakonika itd. Spomenimo još da je opće prihvaćeno da iz istoga člana 45. Milutinove isprave proizlazi da je feudalni gospodar mogao tražiti odbjeglog meropaha u roku od 3 godine.

Ako želimo zauzeti stajalište o tim pitanjima, potrebno je obratiti pažnju vrelima, koja su, dakako, pri rješavanju svakog pa i ovih pitanja odlučujuća.

Član 45. Milutinove isprave za manastir Sv. Georgija ne sadrži odredbu o dozvoli budućeg naseljavanja manastirskih posjeda, kako se to obično misli, nego se njime daje naknadno odobrenje naseljavanja što ga je iguman proveo do 1299. Naime, Milutin je osvojio Skopje 1282, a tek 1299. Bizant mu je ugovorom odstupio osvojene teritorije. Dakle, tek 1299. Milutin je mogao s punom pravnom snagom — a ne samo kao okupacijska vlast — djelovati na skopskom području i on odmah iskorištava to svoje pravo odobravajući igumanove akcije naseljavanja od 1282. do 1299. Riječi povelje su posve jasne: »(...) koga si človeka priselil igumen (...) to milostiju kraljev'stva mi darovah«. Kako je u vrijeme od 1282. do 1299. skopsko pravno područje još uvijek dio bizantskog teritorija, to je Milutin odobrio igumanove akcije naseljavanja svojih posjeda kroz to vrijeme na vrlo restriktivan način, tj. priznao je valjanost naseljavanja samo u odnosu na tzv. slobodne ljude i one koji su bili bez gospodara 3 godine. Međutim, tzv. slobodni ljudi nisu »slobodni baštinici«, tj. slobodni seljaci s vlastitim posjedima kako to misle Taranovski (Istorija srpskog prava u Nemanjičkoj državi, I deo, Beograd 1931, str. 51), a po njemu Janković i neki drugi, nego su to osobe bez imanja, koje zbog krajnjeg siromaštva nisu bile upisane u bizantske porezne knjige, dakle osobe privremeno slobodne od poreznih obaveza (vidi npr. G. Ostrogorski, Vizantijski praktici u: O vizantijskom feudalizmu, Beograd 1969, str. 89). Što se pak tiče roka od 3 godine unutar kojeg je prema članu 45. Milutinove povelje zastarijevalo vlastelino pravo da traži natrag svog podložnika on je najvjerojatnije preuzet na osnovi stanovite analogije s nekim odredbama bizantskog prava koje je načelno vrijedilo izravno u skopskoj oblasti sve do 1299, tj. do odstupanja te oblasti Bizantu. Naime, uporište se našlo u Synopsis 50,10, a po njoj i Harmenopulos (i dakako već mnogo ranije Justinijan), propisala je

da se »sve pokretne ili samopokretne stvari dosjedaju nakon tri godine posjedovanja«. Kako taj rok — ili bilo koji drugi rok — ne nalazimo utvrđenim ni u drugim srpskim poveljama ni u Dušanovu zakonu, treba zaključiti da srpsko pravo nije poznavalo točno određenog roka dosjedanja i zastare, nego je ocjenu o stjecanju pretpostavaka na zastaru gospodareva prava prepuštalo ocjeni sudaca.

Ostaje da se još ispita pravo značenjc riječi »priselil« u članu 45. U tome pomaže član 67. koji razlikuje dvije vrste naseljavanja manastirskih zemalja. Po prvoj iguman je mogao »priseliti« bilo kojeg slobodna čovjeka i utvrditi mu obveze, koje postaju »zakon«, tj. pravni običaj, što ga trebaju poštivati i naseljene osobe i manastirske vlasti. Po drugoj, ako netko dobrovoljno zaželi doći pod vlast crkve (»ako samohotiju kto uzljubi cr'kv' i pridct«). U tom slučaju kralj ga oslobađa svih dužnosti prema državi, osim što umjesto toga treba dati »cr'kvi bēdbu 3 d'ni u godini«, tj. 3 dana besplatnog oranja. Drugim riječima, razlikuje se *prinudno* naseljavanje slobodnih ljudi koje provode manastirske vlasti prema slobodnima, tj. sirotinji neupisanoj u porezne knjige, od *dobrovoljnog* stupanja u manastirsku službu onih seljaka koji imaju posjede, opterećene obavezama i dužnostima prema državi i vlastelinu. Milutin je dakle prihvatio stoljetnu bizantsku praksu prinudnog dovođenja tzv. slobodnih ljudi (danas bismo to nazvali racija). U tom pogledu Milutinova isprava potvrđuje ono što i inače znamo. Ali, na prvi pogled iznenađuje vrlo popustljivo Milutinovo držanje u odnosu na seljake posjednike, koje odudara ne samo od malo ranije spomenutog vrlo restriktivnog odobrenja, nego i od stoljetne bizantske prakse. U Bizantu je naseljavanje bilo u načelu ograničeno samo na tzv. slobodne ljude, i to samo do broja osoba koji je car u povelji utvrđivao. Državne komisije to strogo nadzirale i višak naseljenih oduzimale. Naprotiv, Milutin odobrava manastiru Sv. Georgija da slobodnih ljudi naseli koliko hoće i može, a isto načelo — sloboda naseljavanja neograničenog broja — vrijedi i za seljake posjednike. Stvar postaje razumljivom ako se uzme u obzir da je 1299. Milutin pravno osigurao svoju vlast nad Skopjem i u vezi s time želio svojoj vojnoj i političkoj moći pridodati i snažnu crkvenu podršku. Usput budi rečeno, čim je Milutin učvrstio svoj položaj u Skopju, svojoj novoj prijestolnici, njegov se odnos prema samostanu Sv. Georgija iz temelja promijenio. On je svu svoju pažnju usredotočio na skopsku biskupiju koja je nakon nekog vremena dobila metropolitanski i nadbiskupski položaj. Manastir Sv. Georgija je zato ubrzo naglo pao u značenju i bogatstvu.

Upozorit ćemo još i na odredbu člana 31. Po toj odredbi »tuđi ljudi, a ne crkveni, koji prebivaju na selištima Svetoga Georgija davaju crkvi četvrtinu žita, desetinu od pčela i svinja te oru crkvi dan bēdbe, jedan dan žanju i jedan dan kose«. Mošin smatra (op. cit., str. 222) da je ovdje riječ o paricima koji su nekoć pripadali drugim gospodarima i preselili se na manastirska imanja. Po njemu taj član stoji u stanovitoj kontradikciji s odredbama o zabrani seljenja. Mošin razrješava problem tako što se poziva na veliku fluktuaciju stanovništva do koje je došlo nakon Milutinovog

osvajanja skopske oblasti. To je, zaključuje Mošin, navelo Milutina da u tom članu odobri naseljavanje tuđih parika.

Međutim, član 31. jasno kaže da su ljudi koji su se naselili na zemljama Svetoga Georgija ostali »tuđi ljudi«. Član 31. ne govori o tome da tuđi ljudi dolaskom na manastirske zemlje postaju crkveni ljudi. Član 31. ne statuirá promjenu gospodara, već utvrđuje nešto drugo, tj. koje su i kolike obveze prema manastiru ljudi kojima manastir nije gospodar, već je to netko drugi. U Bizantu, pa dakle i na skopskom području koje je faktično i pravno bilo u vlasti Bizanta u velikom dijelu XII. i XIII. stoljeća zabrana seljenja parika bila je shvaćena vrlo elastično. Parik se smio preseliti sa zemlja svoga gospodara ne samo ako je ostavio umjesto sebe nekoga drugoga parika, sposobnog i spremnog obavljati obaveze prema gospodaru, nego čak i u slučaju da na imanju nije ostao nitko, uz jedini uvjet da parik i dalje izvršava sve svoje paričke dužnosti i obaveze. Tako je to bilo očito i u skopskoj oblasti za srpske vlade, a ne vidimo razloga zašto takvo stanje ne bismo pretpostavili i u cijeloj Srbiji. Većina je župa bila u vlasti više gospodara (tzv. smesne župe iz Dušanovog zakonika, član 157) pa ne samo da je meropah mogao često naći interes da se preseli na obližnji tuđi posjed i da zadrži oba posjeda, nego se ne vidi razloga zašto bi državna vlast i vlastelinj sprečavali takve pojave ako je seljak izvršavao sve svoje obveze. Dapače član 31. Milutinove isprave kao da potiče takve odnose jer maksimira obveze takvoga tuđeg meropaha na zemljama Sv. Georgija i određuje da takav tuđi meropah ima u biti položaj zakupnika manastirskih zemalja. Na to upućuje osobito karakteristična visina glavne obaveze — četvrtine žita. Svakako je odredba člana 31. vrlo značajna, to više što se iz njezine stilizacije vidi da nije riječ o nekoj normi izdanoj specijalno za manastir, jer se o postojanju tuđih ljudi na manastirskim zemljama govori kao o nečem posve razumljivom i uobičajenom.

Nadalje, valja upozoriti na neobičnu okolnost da ni u jednom srpskom pravnom dokumentu XIII. i XIV. stoljeća ne postoji nijedna odredba o kažnjavanju meropaha koji se sele od jednog gospodara do drugoga. Od vrlo rijetkih odredaba koje spominju prijelaz članova podređenih slojeva od jednoga gospodara drugome najčešće se navodi Nemanjina povelja iz 1198—1199. u korist Hilandara, ali i u njoj Nemanja samo zapovijeda da se manastirski seljaci i stočari (»kto od manastir'skih' ljudi ... ili Vlah«) koji bježe s manastirskih posjeda, vraćaju i obratno da se vraćaju Nemanjini ljudi koji bježe na samostanske posjede. Ne samo da nema ni riječi o nekoj kazni, nego se spominju i Vlasi, tj. stočari, dakle ljudi koji već po svojoj djelatnosti uopće ne mogu biti vezani za zemlju. I član 22. Dušanova zakonika ne propisuje drugo, nego samo to da crkve trebaju vratiti vlastelinske meropaha i Vlahe. Izmjene i dopune Dušanova zakonika, donesene 1354. godine sadrže u članu 140. i sankciju pa Taranovski (op. cit., str. 68) tvrdi da je tek te godine došlo do »definitivnog privezivanja meropaha za zemlju«. Ali, čak ni u tom članu ne prijete se meropsima sankcijom za bježanje, već se kažnjava vlastelin koji je primio tuđeg čovjeka iz tuđe zemlje. Kazna je neobično stroga — vlastelin se proglašava »nevernikom«. Tek u jednome vrlo kasnom prijepisu Dušanova zakonika (Rakovačkom)

nalazi se kao posljednji, 201, član odredba koje nema ni u jednom drugom ranijem prijepisu: meropahu koji bježi od gospodara, spaljuje se brada i kosa i nos mu se reže. Time je postepeno padanje meropaha na sve niži društveni položaj došlo svoju kazneno-pravnu sankciju. Kako je primanje meropaha od vlastelina postalo kažnjivim tek 1354. i kako je bježanje meropaha od jednoga vlastelina drugome sankcionirano još mnogo ranije, proizlazi da su državni nadzor nad seljenjem meropaha u XII, XIII. i prvoj polovici XIV. stoljeća i njihovo vraćanje ranijim gospodarima, u biti bile policijsko-administrativne mjere kojima je bio cilj očuvati ekonomsko-proizvodnu snagu poljoprivrede u uvjetima srednjovjekovnih odnosa vladajućih i podređenih slojeva. Meropsi su dakle u vlastitim očima i prema shvaćanju državne vlasti ostali načelno potpuno slobodne osobe. Ipak, zabrana napuštanja vlastelinstva morala se u praksi pokazati pogubnom i rezultirati najprije znatnim faktičnim a tijekom vremena i pravnim umanjnjem njihova pravnog položaja.

3. Što se pak tiče hijerarhijskih odnosa unutar vladajućeg sloja koji se nerijetko uzima kao drugi element što karakterizira feudalizam, Milutinova se isprava iz 1299—1300. godine obično koristi za analizu sadržaja pronije. Veliki bizantolog G. Ostrogorski posvetio je jedno od svojih najzrelijih djela bizantskoj proniji (Pronija, Beograd 1951) i u njemu uz ostalo proučavao proniju u Srbiji. Pritom je koristio upravo Milutinovu ispravu kao polaznu točku svojih istraživanja. U toj ispravi spominje se »Dragotino mjesto u Rēčicah« kao carska pronija koju je Dragotin zet Manota dobio u miraz. Da ne bi izgubio pravo na nju, Manota se obvezao služiti manastiru kao vojnik pa je imanje ostalo njemu i njegovim potomcima. Po Ostrogorskome je tu proniju ustanovio prvi osnivač manastira Roma Diogen IV. Ostrogorski se u povodu toga podatka bavi pitanjem otkada je u Srbiji postojao institut pronije i misli, slično nekim starijim autorima, da je pronija vjerojatno postojala u Srbiji mnogo prije nego što je zabilježena u Milutinovoj ispravi i da se razlika između bizantske i srpske pronije sastojala u tome što u Bizantu nije bilo crkvenih pronijara.

Ostrogorski je pogriješio kad je u osnivaču manastira Sv. Georgija prepoznao Romana IV Diogena i s njime povezo nastanak Dragotine pronije o kojem govori Milutinova isprava. Ostrogorski je očito krenuo od činjenice da se pronija u Bizantu spominje prvi put tek u sredini XI. stoljeća pa bi tome doista odgovaralo vrijeme vladanja Romana IV Diogena, tj. 1067. do 1071. Ali već je R. Grujić (Vlastelinstvo sv. Đorđa kod Skoplja od XI—XV veka, Glasnik Skopskog naučnog društva, I, Skoplje 1925, str. 46—48) ispravno primijetio da Milutinova isprava spominje u svojem uvodu najprije cara Romana, a nakon njega Diogena, tako da je Roman, osnivač manastira najvjerojatnije Roman III Argir (1028—1034). Usto, isprava bugarskog cara Konstantina Asena, koja prethodi Milutinovoj ispravi, s njom je najviše povezana i koja je u prijepisu iz doba Milutina ne spominje uopće ni Dragotinu proniju ni bilo kakve pronije pa bi se iz toga moglo zaključiti da je do ustanovljavanja carske pronije kojom je upravljao Dragota došlo tek u drugoj polovici XIII. stoljeća.

Pri analizi instituta pronije po Milutinovoj ispravi Taranovski, Solovjev, Ostrogorski i Mošin propuštaju da se pozabave drugim, po našem mišljenju još važnijim podatkom. Naime, Milutin navodi u svojoj ispravi da je cjelokupnost sela Rečice predao manastiru Sv. Đorđa tako »ōt' selē i do vĕka da ne ulēze in' pronijar' u Rečice razvĕ Sveti Geōrgije« pa, spominjući nešto dalje u tekstu selo Vodno kaže da »takožde« i ono »cr'kvena pronija jest', a ne ničija baština«. Dakle, Milutin izjavljuje da je nad selima Rečica i Vodno manastir Sv. Đorđa pronijar. S druge strane upravo za Rečice Milutin donosi značajnu odredbu da se stanovništvo tog sela oslobađa svih radnih dužnosti, među kojima ističe uz ostalo: »ni na vojsku poiti«. Prema tome, manastir je u pogledu Rečica pronijar koji je sa svog posjeda oslobođen bilo kakvih vojnih podavanja a po složnom mišljenju svih autora osnovna je karakteristika pronije upravo u vojnoj obavezi pronijara. Vidi se da je institut pronije na tom mjestu u Milutinovoj ispravi posve nešto drugo od istoimenog bizantskog instituta.

Nažalost zbog ograničenog prostora moramo na ovom mjestu odustati od detaljnije analize carske pronije koju je Manota posjedovao kao crkveni vojnik i crkvene pronije — cjelokupnog sela Rečica, ali smatramo da i ovo nekoliko napomena opravdavaju misao da problem pronije u Srbiji XIV. stoljeća treba ponovno otvoriti.

Riassunto

IL PRIVILEGIO DEL RE MILUTIN AL MONASTERO DI S. GIORGIO DI SKOPJE — alcuni accenni riguardanti la società serba nel secolo XIV

L'autore analizza alcuni aspetti del privilegio del 1299—1300, una delle più ricche fonti per la storia della società serba e macedone nel secolo XIV. I vari problemi del feudalesimo nello stato serbo che lo storico Mošin considerava ancora molto lontani da una soluzione soddisfacente si possono chiarire tenendo conto dell'interpretazione dei capitoli del privilegio menzionato. L'autore si sofferma soprattutto sul contenuto dell'art. 45 nel quale le persone »libere« non sono, come molti lo credono, i contadini indipendenti e liberi, bensì i contadini più poveri che non erano iscritti nei registri statali come contribuenti.

Si analizza inoltre la posizione dei c.d. *meropsi*, cioè dei coloni, che secondo molti sono legati alla terra, opinione contestata dall'autore.

Infine l'autore si sofferma sul problema della c.d. *pronia*. La *pronia* esisteva, sì, in Serbia, ed il suo nome è stato senz'altro preso dal diritto bizantino, ma un'analisi approfondita dimostra che la *pronia* serba differisce in molti punti essenziali da quella bizantina.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUŠ

LEKTOR I KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Narudžbe šaljite na adresu:

Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 50 d

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH